

КОНЦЕПТ ПТАХ У МОВОТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Актуальність розвідки зумовлено недостатнім вивченням цього аспекту творчого доробку поетеси, яка розширює контексти з досліджуванним концептом. Дослідження концепту як поняття, зануреного в лінгвокультурний аспект, дає повніше уявлення про національну мовну картину світу.

Ключові слова: концепт, мовотворчість, значення слова, асоціації, образ-символ, мовний досвід читача.

Творча спадщина Лесі Українки викликає неабиякий інтерес не лише літературознавців, а й мовознавців, адже мовотворчість поетеси – визначне явище у розвитку української літературної мови. Проте мовознавчих досліджень творчого доробку майстра слова порівняно небагато. Слід зазначити, що в „Курсі історії української літературної мови” окремий розділ присвячено дослідженню мови творів Лесі Українки [7]. Розглядалися також її поетика [6], особливості порівняльних конструкцій [9], функціонування лексем *Бог* [12] та *зоря / зорі* [5; 13], номінації простору [15] та інші аспекти мовотворчості поетеси. Окремі питання мовотворчості Лесі Українки розглядалися в працях Л. Бублейник, присвячених порівнянням у ліриці поетеси, антропонімам та іншим реаліям світового культурного простору [1–4].

Метою статті є дослідження концепту *птах* у поезії та прозі Лесі Українки. Актуальність дослідження зумовлена тим, що ця словесна грань творчого доробку поетеси досі з достатньою повнотою не вивчена. Проблематика концепту в сучасній лінгвістиці активно опрацьовується, хоч і досі зміст поняття остаточно не з’ясований. Поняття концепту тісно пов’язане з мовною системою. Як зазначає Н. Мех, „мовні засоби своїми значеннями втілюють лише частину концепту, що підтверджується існуванням численних синонімів, різних дефініцій,

---

означень та текстових описів того самого концепту. Значення слова – це лише спроба дати загальне уявлення про зміст певного концепту” [8, 29], „в концепті як складно оформленій ментальній структурі сфокусовано результати освоєння людського світу” [8, 27].

У статті розглядаються такі орнітоназви, як *соловей*, *голуб*, *зозуля*, *орел*, *сокіл*, *жайворонок* та *лебідь* і похідні від них. Найчастіше у творах Лесі Українки уживаються лексеми *голуб* (*голубка*), *орел* (*орлиця*), рідше – *соловейко*, *зозуля*, *сокіл*, *лебідь*.

Птах як словесний образ-символ посідає в творчому доробку поетеси особливе місце. Насамперед це символ приходу весни, пробудження природи:

*Не дивуйте, що серце так рв'яно,
Щиро прагне і волі, і діла, –
Чули ви, як напровесні рано
Жайворонкова пісня бриніла?..* [16, I, 55];

*Тепер я знаю, що весна надворі,
Бо соловейки здалека щебечуть,
Лунає гомін листя молодого...* [16, I, 244].

У системі української національної поезики образ *солов'я* (*соловейка*) є традиційним (Пор.: *Соловейку, рідний брате, Виклич мені дівча з хати* – Нар. пісня). До того ж це не лише символ весни, а й неперевершений співець, дорівнятися до якого неможливо:

*Той голос надземний часами лунає
В піснях соловейка навесні, –
І тільки обранець між людьми здолає
Співать тії гімни небесні.* [16, II, 31];

*Соловейковий спів навесні
Ллється в гаю, в зеленім розмаю,*

*Та пісень тих я чуть не здолаю [...]
Тії співи та квіти ясні,
Наче казку дивну, пригадаю –
У сні!.. [16, I, 48].*

Скерованість поетичної мови на виявлення нових зв'язків між словами зумовлює встановлення нових асоціацій. У Лесі Українки рідна Волинь асоціюється з садочками, біленькими хатами і *соловейком* у гаю:

*Кругом садочки, біленькі хати,
І **соловейка** в гаю чувати.
Ой, чи так красно в якій країні,
Як тут, на нашій рідній Волині! [16, I, 83].*

Важливим є функціонування у творах Лесі Українки і такого позитивного образу-символу в українській традиції, як *голуб*. Згідно з народними уявленнями, „голуб – пташка чиста, свята” [14, 317]. Відомо, що під час хрещення Ісуса Христа Дух Святий зійшов з небес у вигляді *голуба*, тому в народі вірять, що „голуб – улюблена пташка Господа” [14, 317]. *Голубка* – „самка *голуба*” [11, II, 119] – символізує птаху покірну, ніжну, смиренну. Недарма поетеса обирає саме цей образ для протиставлення єхидні, вкладаючи в уста Міріам, яка звертається до Месії, такі слова:

*Якби єхидна
Могла покинути свою отруту,
Вона була б не гірша від **голубки** [16, III, 132];*

*Чим ти мені ясніше,
Тим душі ворогів мені темніші,
Тим мені єхидна схожа до **голубки** [16, III, 133].*

У фольклорі та літературі *голуб* найчастіше символізує „подружню вірність, чисте кохання” [10, 61]. Леся Українка теж

враховує традиційну для національного поетичного словника сполучуваність назви:

*На весіллі бринять чарочки, –
Хай здорові живуть молодята!
Хай живуть, як в гніздечку пташки,
Хай кохаються, мов голуб'ята!* [16, I, 64].

Лексеми *голуб*, *голубонько*, *голубка*, *голубочка* вживаються як пестливе називання чоловіка, батька, брата, товариша, жінки, матері, дівчини, сестри та ін. (переважно при звертанні) [11, II, 119]. Подібні значення зустрічаються у творах Лесі Українки:

– *Корнію, брате! ходім, голубе, хоч вип'ємо з горя!* [16, VII, 115];

*В небі один місяць ясененький,
В світі один батько рідненький,
Наш голубонько сивенький!* [16, I, 221];

*„Прошу, сестрице, тебе, голубко,
За старицу дружку до мене, любко!”* [16, II, 10]

Мамочко, голубочко, – почав просити Павлусь, розкажи мені що-небудь про тих ельфів, я так люблю, як ти про них розказуєш! [16, VII, 29].

Міфопоетична символіка зозулі у свідомості українців пов'язана передусім у свідомості українців з образом жінки, дівчини, матері, дочки (Пор.: *Летіла зозуля Та й стала кувати. Ой то не зозуля, То рідная мати* – Нар. пісня). Леся Українка – відома записувачка українського фольклору, зокрема народних пісень. Тому цілком природно, що у її творах обігрується фольклорний сюжет про нещасливе заміжжя дочки, яка зозулею прилітає до своєї матінки:

Дала мене мати далеко від себе,

*Наказала не бувати аж сім літ до себе.
А я, молодая, того не стерпіла,
Сивенькою зозулею у рік прилетіла...
[16, VII, 10–11];*

*Ох, прилітала й моя **сива зозуленька** до мене. Як допекли їй там оті прокляті, не витримала моя голубонька: втекла до своєї матінки! [16, VII, 11].*

Часто зозуля в українській міфопоетиці асоціюється з птахом, що рахує літа, віщує важливі події. У поетеси зозуля є птахою, яка здатна розвеселити людину в журбі:

*Єсть у мене ще просьба і друга;
Сюю просьбу я шлю твоїй музі, –
Хай вона, як **зозуленька** в лузі,
Звеселить твого смутного друга [16, I, 224].*

Орел в українській культурній традиції – „символ відваги, сміливості, гордості, чоловічої краси, далекоглядності, емблема сили й могутності окремих людей (царів, героїв), королівств, народів” [10, 154]. У поетеси *орел* символізує ще й недосяжність, висоту:

*Непереможно прагну я поставить
Там високо червону короговку,
Де й сам **орел** гнізда не сміє звить! [16, I, 195].*

Поетична традиція здавна послуговується світовими образами, які беруть початок, зокрема, з грецької міфології. Леся Українка розвиває ці словесні образи в новому літературному контексті:

*Брати мої, нащадки Прометей!
Вам не **орел** розшарпав груди горді, –
Бридкі гадюки в серце уп'ялись
[16, I, 142].*

Лексема *орлиця* у Лесі Українки не просто „самиця *орла*” [11, V, 747]. Її асоціативний ореол становить мовну паралель до назви „орел” – гордого, відважного птаха:

*Коли мені не дано крил міцних,
Щоб я могла **орлицею** підбитись
Геть високо понад найвищі гори,
То прагну я собі потоків сліз,
Гарячих сліз, нестриманих, раптових... [16, I, 197];*

*Чи, може, глянути **орлицею** високо,
Геть понад кручі, у простор безмежний,
Вхопити з хмари ясну блискавицю,
Зірвати з зірки золотий вінець
І запалати світлом опівночі? [16, I, 149–150].*

Навіть мрії свої, духовні пориви поетеса порівнює з *гірськими орлицями*:

*Там ангел помсти злий, суворий дух темниці,
Проймав мене знов зором огневим*

*І мрії чистії, мої **гірські орлиці**,
Геть розганяв мечем своїм кривим [16, I, 177].*

Леся Українка апелює до національного мовного досвіду читача, програмуючи бажаний стилістичний ефект за допомогою маркованих одиниць лексичного та синтаксичного рівнів мови. Так, використовуючи характерний для українського фольклору прийом синтаксичного паралелізму, поетеса порівнює шотландського короля Роберта Брюса з *соколом*, що є символом не лише відваги, чоловічої краси, а й шляхетності:

*Ой то ж не **сокіл-винозір**
Злетів з гори в долину,–*

*То прилетів юнак Роберт
У рідную країну.
Він на коневі воронім
По краю пробігає,
В останній раз шотландський люд
До бою він скликає... [16, II, 147].*

Соколові притаманний ще й гострий зір. Леся Українка у „Жалібному марші”, написаному на річницю смерті Т. Г. Шевченка, саме сокола хоче послати на пошуки дорогої серцю людини:

*Звідки ж тебе виглядати?
Чи по степах, чи по лугах шукати?
Чи сокола послати? [16, I, 221].*

Міріам в „Одержимій” теж свій гострий погляд порівнює із зором сокола:

*Я загину тут,
Я вигостила погляду пустині,
Мов соколинний зір, – все виглядала,
Чи він хоч не подивиться на мене? [16, III, 127].*

Порівняння „син-сокіл” відтворює у Лесі Українки фольклорну традицію. Особливого колориту надає діалектний суфікс – оїк-: – *Синойку мій, Корнісчку мій дорогий! та вже ж мені тебе не бачити. Ой, нащо ж я за той заміж пішла. Ліпше ж би мені бути вік удовою, як тепер без мого синойка, без мого сокілойка... [16, VII, 105].*

Стрімкість польоту – ще одна риса сокола, яку Леся Українка бере за основу, наділяючи рими властивостями саме цього птаха. Як і у вживанні паралелей *орел – орлиця*, лексема розширює коло своєї синтагматичної сполучуваності, застосовуючись в образній системі для позначення процесів поетичної творчості:

---

*В мене рими-соколята,
Як злетять до мене з неба,
То вони мені вполюють,
Вже кого мені там треба!* [16, II, 56].

Лірично забарвлюється у поетеси образ білокрилого *лебедя* – символу чистоти, невинності, особливої гармонійної краси. Так, в умовах тихої чарівної ночі зірниця у поетеси асоціюється з білокрилим *лебедем*. У цьому контексті ознаки домінантного образу підсилюються фразеологізмом *лебедина пісня*:

*То була тиха ніч чарівниця,
Покривалом спокійним, широким
Простелилась вона над селом,
Прокидалась край неба зірниця,
Мов над озером тихим, глибоким
Лебідь сплескував білим крилом.
І за кожним тим сплеском яскравим
Серце кидалось, розпачем билось,
Замирало в тяжкій боротьбі.
Я змаганням втомилась кривавим,
І мені заспівати хотілось
Лебединю пісню собі* [16, I, 120].

В уривкові створюється розгорнута метафора, яка містить два плани: рухи, *сплески* крил птаха співзвучні порухам душі ліричного героя (*серце кидалось, розпачем билось...*). Ще один пласт метафори – водна глибінь (*над озером тихим, глибоким*) – утілює глибину душевних переживань. Індивідуальність розгорнутої метафори увиразнюється контрастом: колористичний в основі (*кривавий – білий*), він надає словесному малюнку особливого драматизму.

Отже, вживання концепту *птаха*, складовими частинами якого є назви птахів *орел (орлиця), сокіл, соловей, лебідь, зозуля, голуб* та похідних, дає підстави для того, щоб зробити висновок

про відображення в словесних образах на їхній основі традиційних мотивів і разом з тим про їхню яскраву самотність. Поетеса розширює контексти з цим концептом. Традиційні компоненти або використовуються як усталені формули (молодята-голуб'ята, батько-голубонько, донька-зозуленька, синойко-сокілойко), або набувають нових значеннєвих відтінків (мрії-орлиці, рими-соколята, зірниця-лебідь). Оскільки „концепт – це поняття, занурене в лінгвокультурний контекст” [8, 21], то його дослідження дає повніше уявлення не тільки про риси ідіостилю поетеси, але й про національну українську мовну картину світу.

Опрацювання теми має бути продовжене, зокрема, у зіставному аспекті.

Література

1. Бублейник Л. Антропоніми в ліриці Лесі Українки // Наук. вісн. ВДУ. Філологічні науки.– 1997.– № 7.– С. 51–53.
2. Бублейник Л. Експлікація порівнянь у мові лірики Лесі Українки // Наук. вісн. ВДУ. Філологічні науки.– 1999.– № 10.– С. 51–52.
3. Бублейник Л. Світовий культурний простір у ліриці Лесі Українки: лінгвістичний аспект проблеми // Наук. вісн. ВДУ. Філологічні науки.– 1999.– № 15.– С. 97–100.
4. Бублейник Л. Семантика зіставлення у мові лірики Лесі Українки // Бублейник Л. Особливості художнього мовлення.– Луцьк: РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.– С. 81–107.
5. Дмитришин Л. Я. Функціонування образу *зори* / *зір* у творчості Лесі Українки та Є. Маланюка. // *Леся Українка і сучасність*: Зб. наук. пр.– Луцьк: Волин. обл. друк., 2003.– С. 327–333.
6. Кулінська Л. Поетика Лесі Українки.– К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1967.– 215 с.
7. Курс історії української літературної мови.– Т. 1.– К.: Вид-во АН УРСР, 1958.– 595 с.
8. Мех Н. Зміст терміна *концепт* // *Культура слова*.– 2003.– Вип. 62.– С. 26–30.
9. Рошко С. М. Особливості порівняльних конструкцій у творчості Лесі Українки // *Леся Українка і сучасність*: Зб. наук. пр.– Луцьк: Волин. обл. друк., 2003.– С. 310–315.

---

10. Словник символів культури України / За заг. ред. В. П. Коцура.– К.: Міленіум, 2002.– 260 с.

11. Словник української мови: В 11 т.– К.: Наук. думка, 1970–1980.

12. Смітюх Т. М. Особливості функціонування лексеми *Бог* у релігійному та художньому текстах (на матеріалі листів-поштів Андрія Шептицького та творів Лесі Українки) // *Леся Українка і сучасність*: Зб. наук. пр.– Луцьк: Волин. обл. друк., 2003.– С. 411–418.

13. Ставицька Л. Лесине зоряне небо // *Культура слова*.– 1991.– Вип. 40.– С. 10–14.

14. 100 найвідоміших образів української міфології.– К.: Орфей, 2002.– 448 с.

15. Тивонюк Н. В. Номінації простору в мові поезії Лесі Українки // *Леся Українка і сучасність*: Зб. наук. пр.– Луцьк: Волин. обл. друк., 2003.– С. 401–410.

16. Українка Леся. Зібр. тв.: У 12 т.– К.: Наук. думка, 1975–1979.

Fits T. The Concept of Bird in Lesya Ukrainka's Creative Activity.

The article deals with the investigation of the concept bird in Lesya Ukrainka's creative activity. Actuality of the investigation is stimulated by the insufficient study of this aspect. The poetess increase the contexts with the under investigation concept, which gives better presentation of national language picture of the world.

Key words: concept, language creative activity, the meaning of the word, associations, image-symbol, reader's language experience.